

Конституційні засади охорони довкілля України та Швейцарії

The constitutional basis of the environmental protection of Ukraine and Switzerland

Марія Вацшиш

Ключові слова:

конституційні засади, екологічна політика, сталий розвиток, національна екомережа, природна спадщина.

Key words:

constitutional basis, ecological state policy, sustainability, national environmental network, natural heritage.

Постановка проблеми. Цього року Україна відзначає 20-річчя Конституції, котра була прийнята 28 червня 1996 року, тобто на п'ятому році незалежності нашої держави, у результаті складного компромісу тогочасних політичних еліт і стала вагомим юридичним документом, що визначив загальні засади національної політики та всього суспільного життя¹. Попри закладений у самому Основному Законі «жорсткий» характер, Конституція України зазнала змін, що стосувалися вищої державної влади та системи правосуддя. Це дає змогу сподіватися, що й інші актуальні зміни конституційних норм знайдуть необхідну депутатську підтримку у Верховній Раді України.

Обґрунтовуючи потребу конституційних змін, доречно звернутися до практики конституціоналізму інших країн і використати вже набутий ними позитивний досвід. Союзна Конституція Швейцарської Конфедерації (далі – СКШК) заслуговує окремого дослідження з огляду на приблизно однакові із Конституцією України часові рамки їх проголошення і особливо через зосередження у ній деталізованих норм екологічного спрямування в окремому розділі, на відміну від Основного Закону України, у якому норми про охорону довкілля розпорошені по кількох різних розділах.

Мета статті. Метою статті є порівняльно-правовий аналіз природоохоронних положень Конституцій України та Швейцарії і визначення орієнтирів для вдосконалення конституційних засад охорони довкілля в Україні.

Виклад основного матеріалу. Представники еколого-правової науки загалом позитивно оцінюють зміст Конституції України. Так, П.О. Гвоздик відзначає, що Конституція як Основний Закон України відіграє виняткову роль у формуванні і забезпеченні функціонування екологічного законодавства, адже усі закони, якими регулюються відносини у сфері взаємодії людини і природи, мають відповідати положенням Конституції України, забезпечувати юридичний механізм втілення їх у життя². Це ґрунтується на визначеному в ч. 2 ст. 8 Конституції України положенні про її найвищу юридичну силу, адже закони та інші нормативно-правові акти ухвалюються на основі Конституції України і повинні відповідати їй³.

Серед недоліків конституційного регулювання екологічних відносин П.О. Гвоздик виокремлює проблему узгодження із Конституцією України законів (кодексів), що були чинними ще до її прийняття 28 червня 1996 року. Це стосується усунення розбіжностей у застосуванні відповідної термінології, визначення повноважень окремих органів державної влади у цій сфері, врегулювання питань права власності на природні ресурси тощо. У самій Конституції існує проблема узгодженості в застосуванні термінів, зокрема не завжди враховується, що терміни «охорона довкілля» та «охорона природи» мають особливості у своїй змістовній характеристиці⁴.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Гвоздик П.О. Джерела екологічного права України : [монографія] / П.О. Гвоздик ; відп. ред. Н.Р. Малишева. – К. : Алерта, 2012. – С.108.

³ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ Гвоздик П.О. Джерела екологічного права України : [монографія] / П.О. Гвоздик ; відп. ред. Н. Р. Малишева. – К. : Алерта, 2012. – С. 126.

З більшістю висловлених міркувань можна погодитися, адже і справді екологічне законодавство, що не зазнало кодифікації після прийняття Конституції України, не завжди узгоджується з її нормами. Найбільшою мірою це стосується Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року та «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року, що створює певні проблеми із застосуванням норм пізніше прийнятих законів, зокрема й Закону України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року.

Щодо потреби розмежування термінів «охорона довкілля» та «охорона природи» заслуговує на підтримку позиція А.П. Гетьмана, який визначився на користь вживання першого терміна і обґрунтовує доцільність прийняття Кодексу законів України про довкілля, котрий повинен завершити кодифікаційний процес у сфері регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням природних ресурсів та охороною довкілля, створити екологічну законодавчу базу, адаптовану до норм і принципів права ЄС та в цілому міжнародного права⁵. Солідарні щодо цього терміна науковці Львівського національного університету імені Івана Франка, котрі вперше в Україні запропонували навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів «Право довкілля (екологічне право)» за редакцією професора П.Д. Пилипенка⁶.

З точки зору сучасних реалій варта уваги позиція М.В. Краснової, котра критично оцінює зміст конституційних норм щодо охорони довкілля і обґрунтовує потребу їх перегляду. Вона вважає, що Конституція України як Основний Закон, який визначає засади публічного договору, визначає й основні соціальні цінності, щодо яких має бути розроблено відповідний правовий режим їх охорони і захисту. На її думку, таким об'єктом виступає навколишнє природне середовище як основа життєдіяльності людини, основного носія прав та обов'язків, місце і середовище існування біоти⁷. Видається, що Конституція, котра має характер Основного Закону для всіх найважливіших сфер суспільного життя держави, не повинна мати єдиного пріоритетного об'єкта правової охорони. Такими об'єктами мають бути людина як соціальна цінність і національна безпека зі всіма її неодмінними складовими, у тому числі й екологічна, економічна та державна безпека.

Для Швейцарії, котра історично сформувалася як досить неоднорідна в етнічному, мовному та релігійному плані країна, найважливішим пріоритетом є збереження її цілісності, децентралізованого управління та справжньої безпосередньої демократії. Конституція Швейцарії є своєрідним «суспільним договором», який виконує об'єднуючу функцію для цієї багатонаціональної країни. Саме Конституція є неодмінною умовою її єдності⁸. Водночас у швейцарській Конституції, котра складається зі 196 статей, знайшли місце та детально регламентовані питання, котрі в Україні віднесені до сфери дії поточного законодавства, зокрема питання статистики, транспорту, кіно, енергетики, економіки, сільського господарства, соціального захисту, охорони здоров'я, оподаткування та природокористування.

Конституція України, яка складається зі 161 статті, й справді занадто мало уваги акцентує на пріоритеті охорони довкілля у національній політиці. Проголошуючи у ст. 3 людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищими соціальними цінностями в Україні, Конституція України у ст. 14 визнає лише землю з-поміж усіх природних ресурсів основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави⁹. Значно прогресивнішою в цьому плані видається СКШК, котра містить окремий Розд. 4 «Навколишнє середовище і просторове планування», сім статей якого визначають засади охорони навколишнього середовища, зокрема засади сталого розвитку, а також охорони вод, лісів, тваринного і рослинного світу, природи і рідного краю, зокрема боліт і болотистих ландшафтів¹⁰.

Сучасна Союзна Конституція Швейцарської Конфедерації була прийнята в результаті проведеного 18 квітня 2009 року референдуму і вступила в дію 1 січня 2000 року. Вона вважається великим досягнен-

⁵ Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : [монографія] / [А.П. Гетьман, А.К. Соколова, Г.В. Анісімова та ін.] ; за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2014. – С.55.

⁶ Право довкілля (екологічне право) : [навч. посібник для студ. ВНЗ] / [П.Д. Пилипенко, В.І. Федорович, М.Я. Ващишин та ін.] ; за ред. П.Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2010. – 400 с.

⁷ Краснова М.В. Конституція України як основний фактор розвитку екологічного права та законодавства / М.В. Краснова / Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку : матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 року) / за ред. М.В. Краснової, Т.О. Коваленко. – Чернівці, 2016. – С. 245.

⁸ Королева-Борсоди Н.В. Основы конституционного права Швейцарии : [учеб.-метод. пособие] / Н.В. Королева-Борсоди. – К. : Юстиниан, 2009. – С. 50.

⁹ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹⁰ Federal Constitution of the Swiss Confederation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ditext.com/swiss/constitution.html.

ням демократичної правової держави, є головним джерелом державного права і юридичною базою для розвитку всіх галузей права, що становлять правову систему Швейцарії. Політико-територіальний устрій Швейцарії, незважаючи на її назву (Конфедерація), варто характеризувати як федеративний¹¹, що найбільшою мірою відрізняє її від України, котра є унітарною державою. При розподілі повноважень між Союзом та кантонами (суб'єктами Швейцарської Конфедерації), що є обов'язковим елементом федеративного устрою Швейцарії, питання охорони навколишнього середовища віднесене до повноважень, що складають компетенцію і Союзу, і кантонів. Так, ст. 74 СКШК передбачає, що Союз видає приписи про охорону людини та оточуючого її природного середовища від шкідливих та обтяжуючих впливів. Союз дбає про уникнення таких впливів. Видатки на їх уникнення й усунення несуть винні особи. Виконання цих приписів знаходиться в компетенції кантонів¹².

Конституція України, визначаючи повноваження територіальних громад та органів місцевого самоврядування, взагалі не згадує про їх компетенцію в екологічній сфері. Проте згідно зі ст. 137 Основного Закону України АРК здійснює нормативне регулювання, зокрема регулювання з питань сільського господарства і лісів, містобудування, мисливства та рибальства, а ст. 138 Конституції України визначає, що до відання АРК належить розроблення, затвердження та реалізація програм АРК з питань раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм¹³.

Конституція України безпосередньо не містить норм, що відображають стратегію сталого розвитку, на відміну від СКШК, котра у ст. 73 «Сталість» засвідчує прагнення до врівноваженого на тривалий час співвідношення між природою та її здатністю до відновлення, з одного боку, і навантаженням на неї людини, з іншого боку¹⁴. Г.І. Балюк, аналізуючи концепцію сталого розвитку, проголошену на Конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася в 1992 році в Ріо-де-Жанейро, відзначає її основні положення: у центрі уваги знаходиться людина, яка повинна мати право на здорове життя в гармонії з природою; охорона навколишнього природного середовища повинна стати невід'ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього; задоволення потреби розвитку та збереження навколишнього природного середовища має поширюватися не лише на нинішнє покоління, але й на майбутні покоління¹⁵.

Віддалену прихильність стратегії сталого розвитку демонструє вже згадувана ст. 3 Конституції України, а у ст. 50 Конституції України проголошено право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди¹⁶.

На відміну від Конституції України, національне екологічне законодавство дотримується курсу сталого розвитку. Так, зокрема, у ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року одним із принципів формування, збереження і використання національної екомережі визнано принцип системного врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства¹⁷, що є відображенням стратегії сталого розвитку, яка проголошує необхідність дотримання такої системи природокористування, яка б забезпечила одночасно економічно ефективно, екологічно безпечно та соціально справедливе використання природних ресурсів. Досягнення обраної мети має супроводжуватися визначенням основних напрямів трансформації державної політики відповідно до принципів сталого розвитку і прийняттям екологічно та соціально орієнтованих рішень¹⁸.

Функціонування національної екомережі передбачає якісне збереження природних ресурсів, невиснажливе їх використання, зокрема переведення сільськогосподарських, лісогосподарських угідь з інтен-

¹¹ Королева-Борсоди Н.В. Основы конституционного права Швейцарии : [учеб.-метод. пособие] / Н.В. Королева-Борсоди. – К. : Юстиниан, 2009. – С. 51–52.

¹² Federal Constitution of the Swiss Confederation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ditext.com/swiss/constitution.html.

¹³ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹⁴ Federal Constitution of the Swiss Confederation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ditext.com/swiss/constitution.html.

¹⁵ Балюк Г.І. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку / Г.І. Балюк // Право України. – 2011. – № 2. – С. 86.

¹⁶ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹⁷ Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 500.

¹⁸ Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б.Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.

сивного на екстенсивний тип використання, а також створює умови для розвитку рекреації у межах значної частини територій екомережі. Система цих заходів має насамперед природоохоронну спрямованість, але й водночас соціально зорієнтована на сталий розвиток сільських територій через популяризацію сільського (зеленого) туризму та екотуризму.

У рамках концепції сталого розвитку формування екомережі передбачається внесення змін в структуру земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів. Як зазначено у Загальнодержавній програмі формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки, «багатство природних ландшафтів є надбанням Українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України»¹⁹, однак саме такого формування Конституція України не передбачає. Законодавець видає бажане за дійсне.

Знову доводиться логічно поєднувати різні статті Основного Закону України, щоб їх зміст відповідав вищезазначеному законодавчому положенню. Причому єдину згадку про нинішні та майбутні покоління знаходимо в Преамбулі Конституції, у якій обґрунтовується її прийняття Верховною Радою України від імені Українського народу, «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями»²⁰. Однак це не рівнозначно «конституційному» положенню, на яке нібито посилається Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України.

Крім того, ст. 13 Конституції України передбачає, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу²¹, а не «надбанням Українського народу», як це вказано у Загальнодержавній програмі формування національної екологічної мережі України. З певною умовністю можна погодитися з тим, що вищезазначені природні об'єкти підпадають під категорію природного ландшафту.

У Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розробленій за ініціативою Ради Європи і ухваленій на III Міжнародній конференції міністрів «Довкілля для Європи» (Софія, 23–25 жовтня 1995 року)²², поняття ландшафтного різноманіття визначено через формальне вираження численних зв'язків, які мають місце в даний час між індивідумом або суспільством та топографічно окресленою територією і зовнішній прояв яких є результатом впливу природних та людських чинників та їх комбінацій протягом певного часу, тобто Стратегія не виокремлює поняття природного ландшафту, оскільки у чистому вигляді «незмінених людиною» ландшафтів майже не залишилося. А у виконавчому резюме цієї Стратегії передбачено, що країни Європи несуть спільну відповідальність за збереження своєї природної спадщини та передачу її прийдешнім поколінням²³.

З-поміж усіх визначених Стратегією напрямів діяльності на першому місці передбачено формування Загальноєвропейської екологічної мережі, і, зокрема, стратегічний план дій на 1996–2000 роки включав стимулювання зусиль щодо формування національних екомереж і зміцнення їх зв'язків із Загальноєвропейською екологічною мережею. Відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 рік) щодо питання формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту розроблена Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки²⁴.

Європейською ландшафтною конвенцією, прийнятою Радою Європи 20 жовтня 2000 року у Флоренції і ратифікованою 7 вересня 2005 року Верховною Радою України, визначено термін «ландшафт», який означає територію, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних та / або

¹⁹ Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України від 21 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.

²⁰ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

²¹ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

²² Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unibuc.ro.

²³ Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unibuc.ro.

²⁴ Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України від 21 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.

людських факторів. Держави – члени Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, зацікавлені у забезпеченні сталого розвитку, що базується на збалансованому і гармонійному співвідношенні між соціальними потребами, економічною діяльністю та довкіллям, а також, беручи до уваги те, що ландшафт відіграє важливу суспільну роль у культурній, екологічній, природоохоронній та соціальній сферах і є ресурсом, який сприяє економічній діяльності, усвідомлюють, що ландшафт сприяє формуванню місцевих культур і є основним компонентом європейської природної та культурної спадщини, який сприяє добробуту людей та консолідації європейської ідентичності²⁵.

На противагу Конституції України, котра взагалі не оперує терміном «ландшафт», СКШК у ст. 78 передбачає, що Союз при виконанні своїх завдань враховує інтереси охорони природи і рідного краю. Союз видає приписи для охорони тваринного та рослинного світу та для збереження їхнього життєвого простору в природному різноманітті. Він захищає зникаючі види від винищення. Болота й болотисті ландшафти особливої краси й загальношвейцарського значення охороняються. Там не дозволяється ані зводити споруди, ані допускати зміни землеустрою. Винятком є пристрої для забезпечення охорони чи попереднього сільськогосподарського використання боліт і болотистих ландшафтів. Союз оберігає ландшафти, пейзажі, історичні місця, а також пам'ятки природи та культури; він охороняє їх у незайманому вигляді, якщо цього вимагає публічний інтерес²⁶.

До кола публічного інтересу в Україні належить формування національної екологічної мережі. Варто деталізувати та ефективно використовувати загальні організаційно-правові інструменти, що дають змогу розширювати межі територій екомережі за рахунок вилучення у землекористувачів та викупу у приватних власників земельних ділянок, передбачені Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Однією з підстав примусового відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності є розміщення об'єктів природно-заповідного фонду України²⁷. У ст. 78 СКШК передбачене право держави підтримувати зусилля з охорони природи та рідного краю і набувати чи гарантувати за договором чи шляхом вилучення власності об'єкти, що мають загальношвейцарське значення²⁸.

У ст. 41 Конституції України зазначено, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, що є гарантією непорушності права приватної власності²⁹. На відміну від Основного Закону України, швейцарська Конституція містить конкретні положення щодо обмеження права приватної власності в інтересах охорони довкілля.

Висновки. Враховуючи швейцарський досвід конституційно-правового регулювання природоохоронної та природоресурсової діяльності, а також визнані міжнародно-правові стандарти охорони довкілля, пропонуємо ст. 16 Конституції України доповнити ч. 2 такого змісту: «Екологічна політика держави спрямована на забезпечення сталого розвитку, що базується на збалансованому і гармонійному співвідношенні між соціальними потребами, економічною діяльністю та охороною довкілля. Використання природних ресурсів здійснюється з врахуванням їх здатності до відновлення. Природна і культурна спадщина України є надбанням Українського народу і має використовуватися в інтересах нинішнього та майбутнього покоління».

²⁵ Закон України про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції від 7 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 547.

²⁶ Federal Constitution of the Swiss Confederation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ditext.com/swiss/constitution.html.

²⁷ Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – Ст. 2.

²⁸ Federal Constitution of the Swiss Confederation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ditext.com/swiss/constitution.html.

²⁹ Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Анотація

У статті проаналізовано конституційні засади екологічної політики України та Швейцарської Конфедерації. Запропоновано доповнити Конституцію України положеннями щодо концепції сталого розвитку та охорони природної спадщини.

Summary

The constitutional basis of the environmental policy of Ukraine and the Swiss Confederation are analyzed in the article. The Ukrainian Constitution is suggested to be supplement by the provisions concerning the concept of sustainability and the protection of natural heritage.

Використана література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Гвоздик П.О. Джерела екологічного права України : [монографія] / П.О. Гвоздик ; відп. ред. Н.Р. Малишева. – К. : Алерта, 2012. – 304 с.
3. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : [монографія] / [А.П. Гетьман, А.К. Соколова, Г.В. Анісімова та ін.] ; за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2014. – 784 с.
4. Право довкілля (екологічне право) : [навч. посібник для студ. ВНЗ] / [П.Д. Пилипенко, В.І. Федорович, М.Я. Ващишин та ін.] ; за ред. П.Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2010. – 400 с.
5. Краснова М.В. Конституція України як основний фактор розвитку екологічного права та законодавства / М.В. Краснова / Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку : матеріали «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 року) / за ред. М.В. Красної, Т.О. Коваленко. – Чернівці, 2016. – С. 243–246.
6. Королева-Борсоди Н.В. Основы конституционного права Швейцарии : [учеб.-метод. пособие] / Н.В. Королева-Борсоди. – К. : Юстиниан, 2009. – 536 с.
7. Federal Constitution of the Swiss Confederation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ditext.com/swiss/constitution.html.
8. Балюк Г.І. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку / Г.І. Балюк // Право України. – 2011. – № 2. – С. 85–94.
9. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 500.
10. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б.Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.
11. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України від 21 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.
12. Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unibuc.ro.
13. Закон України про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції від 7 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 547.
14. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – Ст. 2.

Марія Ващишин,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри соціального права

Львівського національного університету імені Івана Франка